

“KOMTEC”: gulagul khmerilor roșii

Rithy Panh & Christophe Bataille, *Eliminarea: povestea unui supraviețuitor din infernul khmerilor roșii* (trad. Cătălina Mihai, cuvânt-înainte de Marius Oprea), București, Editura Corint, 2013, 205 p.

Rithy Panh este cineast și scriitor francez de origine cambodgiană, autor al unor filme și cărți care au ca subiect genocidul khmerilor roșii, între care: *Bophana, une tragédie cambodgienne* (documentar, 1996), *S21, la machine de mort Khmère rouge* (documentar, 2002), *Duch, le Maître des forges de l'enfer* (lungmetraj, 2011) și *L'image manquante* (lungmetraj, 2013). Parte dintre peliculele sale sunt dublate de cărți cu același titlu: *La machine khmère rouge: Monti Santésok S-21* (împreună cu Christine Chaumeau)¹ și *L'Image manquante [Imaginea lipsă]* (împreună cu Christophe Bataille)². La acestea se adaugă, desigur, cartea de față.

La rândul său, Christophe Bataille este scriitor și lucrează la Editura Grasset. A publicat romanele *Annam*³ și *Absinthe*⁴ [*Absint*], precum și cărțile *Le Maître des heures*⁵, *Vive l'enfer*⁶, *J'envie la félicité des bêtes*⁷, *Quartier général du bruit*⁸ și *Le Rêve de Machiavel*⁹.

Cartea de față este concepută asemeni unui film, în care se îmbină două istorii, cea personală, a lui Rithy Panh, și cea a tortionarului, iar narațiunea este punctată de meditații și de spații albe, cadre în care tăcerea este lăsată să vorbească. Deși are doi autori, ea este scrisă la persoana mărturisorului, care este Panh.

Kang Kek Ieu, alias tovarășul Duch (se citește Doic), a fost șeful Securității din Kampuchia Democrată, calitate în care a condus centrul de tortură și de execuție Tuol Sleng (codificat: S21), din centrul capitalei Phnom Penh (un fel de arest al Ministerului comunist de Interne român). Fiu al unui negustor sărac, a fost un elev strălucit. În timpul studiilor universitare, a fost recrutat pentru mișcarea comunistă de către Kek Pauk (un personaj renumit pentru violența sa, a cărui unitate a arestat-o ulterior pe tânăra Bophana), apoi a luat legătura cu Son Sen (după cucerirea puterii de către khmerii roșii, membru al Comitetului Central al Partidului și superior al lui Duch), iar ulterior a fost profesor de matematici. Închis trei ani pentru activități subversive, în 1970 s-a alăturat gherilei comuniste de la frontiera cu Thailanda, perioadă din care datează numele său de ilegalist, unde a fost șeful serviciului de securitate din Zona Specială și a condus centrul de detenție, de reeducare și de execuție din junglă, codificat M13, care se ocupa, în cea mai mare parte, cu depistarea, anchetarea și reprimarea nu a dușmanilor comunismului, ci a membrilor

¹ Paris 2003.

² Paris 2013.

³ Paris 1993.

⁴ Paris 1994.

⁵ Paris 1997.

⁶ Paris 1999.

⁷ Paris 2002.

⁸ Paris 2006.

⁹ Paris 2008.

gherilei. În cei patru ani cât a durat regimul khmerilor roșii (17 aprilie 1975-7 ianuarie 1979), la S21 au fost torturate – și ucise – cel puțin 12.380 de persoane.

Per ansamblu, bilanțul genocidului cambodgian se ridică la 1,7 milioane de morți, prin execuții în masă și foamete – cea mai economică manieră, așa cum spune autorul: “Privațiunea este mijlocul cel mai simplu de exterminare, cel mai eficace, cel mai ieftin și cel mai puțin explicit: fără armă, fără slogan; nici orez, nici apă.” (p. 97) Semnificativ, khmerii roșii au creat cuvântul *komtec*, care înseamnă să distrugi, apoi să ștergi orice urmă; pe scurt: *să faci praf și pulbere*. “Limbajul crimelor stă într-un singur cuvânt. Să nu mai rămână nimic nici din viață, nici din moarte. Moartea însăși să fie ștersă de pe fața pământului.” (p. 87) În cazul morților, responsabilii nu anunțau familia, căci regimul nu dădea socoteală nimănui (la fel făceau și comuniștii români).

Ca în toate regimurile comuniste, obsesia secretului era tradusă de obsesia codificării: aparatul terorii și crimei era compus, la vârf, din “Biroul 870”, denumirea codificată a Comitetul Central al al Partidului, al cărui Comitet permanent (executiv) cuprindea pe: Pol Pot (Fratele Numărul Unu), Noun Chea (Fratele Numărul Doi), Ieng Sary și Khieu Samphân. Sub această structură de comandă era Son Sen (și el cu nume de cod, chiar mai multe: 89, dar și tovarășul Khieu), coordonatorul Securității Kampuchiei Democrate, denumită *Santebal*, o titulatură desprinsă parcă din Orwell, care în khmeră înseamnă “păstrătoarea păcii”, termen al limbii de lemn comuniste folosit în opoziție cu cel tradițional pentru “poliție” (*nokorbal*). În fine, centrul S21 se subordona direct Biroului 870 și era condus de tovarășul Duch, care superviza anchetele – cu smulgerea prin tortură a mărturisirilor și redactarea lor minuțioasă – membrilor de partid epurați și dușmanilor revoluției.

Regimul se numea pe sine *Angkar* (Organizația), ordinele erau degrevate de orice caracter personal (*Angkar a zis, Angkar a dres...*), iar liderii săi nu apăreau în public; sugestiv, Pol Pot s-a prezentat ca numărul 1 al regimului abia după un an de la pierderea puterii.

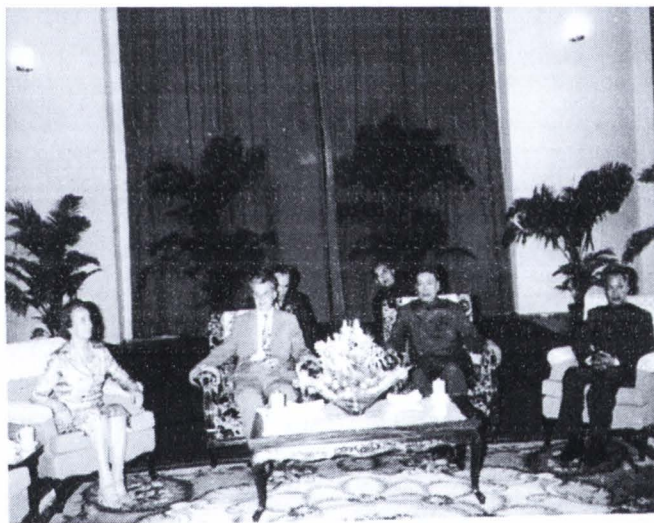
La rândul său, Rithy Panh, copil în vârstă de 12 ani în 1975, când khmerii roșii au preluat puterea, a trăit ororile dislocării din capitală în regiunile rurale, asemeni întregii populații a orașului. Tatăl său, Panh Lav, a fost șeful de cabinet al mai multor miniștri ai Educației, iar în acel moment era pensionar și senator. Fiul său îl descrie ca având “o puternică banalitate a binelui” (p. 56).

Khmerii roșii au împărțit societatea în două: “poporul vechi” (sau “poporul de rând”) – în terminologia lui Duch: “țărani, muncitori și tehnicieni ai revoluției”, și “poporul nou”, adică grupurile “exploatare”, care trebuia să fie educate la țară sau exterminate – în expresia lui Duch: “capitaliști, feudali, funcționari, clase mijlocii, intelectuali, profesori, studenți”. Scopul lor era ca până în 1980 țara să aibă doar două clase sociale: muncitorii și țăranii. Acest grup al revoluționarilor de profesie a ajuns la putere întrucât populația era epuizată de corupția și acțiunile abuzive ale regimului Lon Nol, susținut de americani, ca și de bombardamentele celor din urmă în zonele rurale. Prin urmare, explicația este cum nu se poate mai prozaică: bombardamentele avioanelor B-52 îi făceau pe țărani să se alăture khmerilor roșii, singurii capabili – prin disciplina și ideologia lor – să se instituie într-o forță de rezistență și de opoziție.

Micul Rithy descrie contactul cu revoluționarii: “Am fost înspăimântat de această primă întâlnire și de lipsa sufletului.” (p. 33) Agenții revoluției executau tinerii cu părul lung, posesorii de cravate și de ochelari, la fel cum au abolit moneda, generând un haos economico-social care a proiectat țara în primitivism. 40% din populația țării a fost

dislocată la țară, într-o operațiune surprinzătoare de inginerie socială la scară mare, iar în capitală au rămas doar Partidul, guvernul, câteva ambasade și S21. Întreaga țară a fost transformată în lagăr. Între dislocați au fost Panh și familia lui: părinții, două surori, un cumnat și doi nepoți. În zonele rurale, ei au fost supuși muncii forțate sub supravegherea gardienilor, care erau numiți, în noua limbă, *kamaphibal* – “gardianul muncii”, termen care a înlocuit tradiționalul *phibal* – “gardian”. Seara, tinerii dislocați urmau cursuri de reeducare (se spunea: să fie “formați”), care nu aveau, desigur, nicio legătură cu educația: ele constau în cuvântări revoluționare și intonarea cântecelor sângeroase (timp de patru ani, Rithy a participat doar la cinci cursuri de alfabetizare). Programul era unic: lupta claselor sociale. Într-o lună, în urma acestor ședințe de ideologizare care aveau ca scop trezirea conștiinței de clasă, Phal, un copil pe care familia Panh îl înfiase în timpul călătoriei, în bună tradiție khmeră, a devenit de nerecunoscut și a sfârșit prin a-și denunța părinții adoptivi ca “sclavagiști” care trebuiau pedespiți (modelul Pavlik Morozov). Curând, scene ca aceasta vor deveni curente.

Toate hainele populației au fost vopsite în culori sumbre (maro închis, gri sau bleumarin) și a fost impusă o tunsoare model Pol Pot (păr scurt, tăiat drept după ureche). Asemeni ochelarilor (marcă a reacțiunii), au fost interzise căsătoriile din dragoste (sentiment burghez), la fel, cuvintele “soț” și “soție”, și au fost schimbate toate prenumele (Rithy a devenit Thy sau, când s-a ras în cap din pricina păduchilor, pur și simplu “tovarășul chel”). Viața socială a fost organizată conform celor 12 porunci revoluționare extrase dintr-o variantă a lui Pol Pot la *Cărticica roșie* a lui Mao Țe-dun, într-o acțiune de depersonalizare, de ștergere a identității individuale și sociale, și de reconstruire a altora “de tip nou”, operațiune proiectată însă într-un trecut mitologizat, cu care doctrina khmerilor roșii se identifica (a se compara cu “dacismul” și “tracismul” ceaușiste). Nu mai exista lege, căci *Angkar*-ul era legea supremă.

Elena, Nicolae Ceaușescu, Pol Pot și Khieu Samphân, Phnom Penh, 1978
ANR, *Fototeca online a comunismului românesc*, Cota: 173/1978.

Rithy a suferit de foame și a mâncat șopârle, șerpi, șoareci, melci, a băut apă din bălți, a fost supus muncii forțate la săpat pământul – cu norme de 3 m. c., la început, apoi ridicate la 5 m. c. (a se compara cu munca la Canalul Dunăre-Marea Neagră) –, a fost demascat și și-a făcut autocritica, a fost rănit grav la picior și s-a îmbolnăvit de dizenterie – de care a scăpat cu fiertură din scoartă de guava (asemeni deținuților de la Canal, care au folosit fiertura de scoartă de salcâm) – și paludism, a lucrat ca gropar pentru morții unui spital și a scăpat de cel puțin trei ori de execuție. Preocupările sale de căpătâi au devenit găsirea hranei și rămânerea în viață.

Iată bilanțul, atroce, al dislocării asupra familiei lui Rithy Panh: tatăl său a murit, la fel, mama sa; soțul surorii mai mari, medic, a fost executat; cei doi nepoți (copiii uneia dintre surori, aflată la studii în Occident) au murit și ei de foame; sora mai mică, în vârstă de 16 ani, a murit bolnavă, la fel, băiețelul surorii mai mari; în fine, unchiul său, care studiasse în SUA și se întorsese în Cambodgia pentru a ajuta la reconstrucția țării, a fost torturat și ucis la S21.

În legătură cu realitatea cruntă relatată, Panh meditează: “Am văzut lucruri de neuitat. Le povestesc aici dintr-un motiv simplu: trebuie să le înțelegem și să ni le amintim, să nu renunțăm în numele corectitudinii – mai rău: în numele ideologiei.” (p. 154) El respinge termenul “traumă” pentru experiența teribilă prin care a trecut: “Nu-mi place cuvântul «traumă», folosit mereu. În ziua de azi fiecare individ, fiecare familie are trauma sa. În cazul meu, este un chin fără de sfârșit” (p. 14).

Titlul cărții vine din spusele lui Duch: “khmerii roșii însemnau eliminarea. Omul nu avea niciun drept.” (p. 66) Timp de câteva luni, Panh l-a intervievat pe tovarășul Duch, chiar în perioada procesului în care era judecat pentru crimele săvârșite. Metoda sa constă în a pune față în față victimele și torționarii, pentru ca primele să își spună durerea, iar cei din urmă să o asculte și să mediteze la ce au făcut. El le pune călăilor aceleași întrebări de 10, de 20 de ori dacă este nevoie, îi face să spună detalii sau să se contrazică, și nu îi lasă să se ascundă în dosul cuvintelor. Camera urmărește să surprindă în egală măsură tăcerile, fețele și gesturile tuturor. Filmul recrează situațiile mărturisite prin deplasarea autorului la locul faptelor și cererea adresată tovarășilor gardieni nu să joace, ci să facă gesturile de atunci, un mijloc sugestiv de a prelungi cuvântul. Prin urmare, Panh nu dorește o reconstituire, ci o expunere a exterminării în metoda și în adevărul ei.

La fel procedează și cu Duch, care a fost de acord să vorbească în fața camerei, și căruia îi arată neconținut fotografiile celor încarcerati, torturați și uciși la S21, tocmai pentru că vrea să îl asculte în numele celor uciși. Nu caută niciodată să îl încolțească, ci îi pune în față istoriile victimelor, ale celor forțați să își mănânce excrementele cu lingura (a se face legătura cu Piteștiul), legați între cauciucuri și arși de vii, electrocuțați la urechi sau la organele genitale, cărora li s-a recoltat sânge până la moarte, ale femeilor violate, ale copiilor dușmanilor (numiți “copii dușmani”), care erau zdrobiți de trunchiul copacilor sau aruncați de la etaj în fața părinților, ale celor cărora li se înfigeau ace sub unghiile mâinilor, pentru a fi lovite cu rigla sau bățul (a se face legătura cu același Pitești), ale bicicuiților până la sânge sau sufocați cu un sac de plastic sau ale celor asupra cărora s-au făcut experimente cu medicamente. Sinuciderea era interzisă la S21, căci ea împiedica mărturisirea, justiția populară și execuția (a se compara, încă o dată cu Piteștiul). Deținuților nu li se dădea aproape nimic să mănânce, așa încât aveau scaune odată la cinci zile (a se compara, iarăși, cu Piteștiul perioadei dure de detenție).

La intrarea vietnamezilor în capitală, Duch și oamenii săi au părăsit în grabă S21, lăsând în urmă o mare cantitate de documente, dovezi covârșitoare ale crimelor lor.

Dosarele care le conțin erau clasificate pe culori: albastru – deținutul nu a fost încă interogat, negru – sub tortură, roșu – *Angkar*-ul a obținut mărturisirile (a se compara cu dosarele Securității române, care foloseau culorile pentru a codifica grupările politice, sistem care, așa cum ne-a spus istoricul Igor Cașu, nu este de origine sovietică). Torturatul trebuia să fie agent KGB, CIA sau vietnamez cotropitor.

Panh indică “contractul” pe care l-a stabilit cu interviueatul: “Nu căutam să-l înțeleg pe Duch, nici să-l judec: voiam să-i las șansa de a explica în detaliu procesul morții pe care îl organizase el.” (p. 22) A fost o propunere cinstită, de care practicianul revoluției, dialecticianul ideologiei s-a folosit în propriul scop. La început, Duch a spus că nu își aduce aminte cutare sau cutare eveniment; treptat, și-a recăpătat memoria, însă “doar ca să mintă” (p. 24). Iată meditațiile provocate autorului de contactul cu torționarul: “faptul că nu recunoaște *în detaliu* ceea ce a făcut sau a ordonat să se facă ani la rând îl împiedică să facă parte din comunitatea umană. Rămâne departe de noi. Or eu vreau ca el să se apropie, ca și cum discuția cu mine i-ar putea oferi o fărâmă de omenie. Sunt foarte naiv. O parte din mine a rămas în acei ani. / Am căutat săptămâni la rând o privire, un cuvânt. Aș fi renunțat la filmul meu pentru câteva cuvinte: dar Duch nu s-a apropiat.” (p. 193)

Treptat, Panh și-a dat seama de motivele care l-au împins pe Duch să accepte să vorbească, să fie înregistrat: “După sute de ore de filmat, adevărul mi s-a arătat crud: devenisem instrumentul acestui om, într-o oarecare măsură, consilierul său, antrenorul lui. [...] Doream să se nască cuvântul. Cel al lui Duch era un refren, un joc cu minciuna, un joc dur, o epopee neclară. Participasem, cu întrebările mele, la pregătirea procesului.” (p. 25) Torționarul își pregătea apărarea pe care avea să o dezvolte în proces.

Iată cum autorul îl caracterizează pe Duch, cu care a fost în contact, pe care l-a studiat: “Nu, nu e un monstru, cu atât mai puțin un demon. Este omul care caută și exploatează slăbiciunea celuilalt, omul care își disimulează omenia, omul înfiorător. Nu îmi amintesc să ne fi despărțit vreodată fără să-mi ofere un surăs.” (p. 37) Adevărul, până la urmă unul singur, este construit prin montajul regizorului, care reprezintă, în același timp, “o politică și o morală” (p. 192).

Când în ianuarie 1979 vietnamezii au invadat țara, discursul regimului a devenit radical naționalist, iar distincția “popor vechi” / “popor nou” a fost abandonată, poporul întreg fiind contrapus ocupantului străin (după modelul rezistenței sovietice împotriva Germaniei naziste, în 1941). După căderea khmerilor roșii de la putere, Rithy Panh și-a reîntâlnit sora mai mare (doar ei au scăpat cu viață din toată familia) și s-au refugiat la granița cu Thailanda. Avea 17 ani. Thaiandezii i-au bătut, i-au alungat. Au trăit în preajma frontierei până ce un ziarist i-a descoperit în junglă și a alertat Crucea Roșie. Astfel au fost salvați, căci alte două convoaie de refugiați au dispărut fără urmă. Având rude în Franța, ei au beneficiat de programul de reîntregire a familiei.

Iată profesiunea de credință a autorului, stela funerară ridicată în memoria celor morți: “munca de cercetare, de explicare, care nu reprezintă o pasiune tristă, ci o luptă împotriva eliminării.” (p. 128) Și încă: “Am înfruntat această istorie pornind de la ideea că omul nu este rău în esență.” (p. 201) Binele și răul sunt o chestiune de alegere.

După căderea regimului, Duch și-a schimbat numele și s-a refugiat la frontiera cu Thailanda, apoi a făcut parte din tabăra lui Pol Pot. După 1989, a devenit evanghelist. În 1999 a fost arestat de autoritățile cambodgiene, iar în anul 2007 a fost inculpat de către tribunalele penale de sub egida ONU (Camerile extraordinare ale Curților de Justiție din Cambodgia) pentru crime de război, crime împotriva umanității, tortură și omor cu premeditare. Asemeni altor criminali din regimurile totalitare, a folosit apărarea “clasică”:

și-a justificat crimele susținând că era el însuși terorizat. În 2010 a fost condamnat la 30 de ani închisoare, pentru ca în 2012 să fie condamnat, într-un al doilea proces – pentru omor, tortură, viol și crime împotriva umanității –, la închisoare pe viață. Condamnarea a fost, conform lui Panh, “foarte relativă” (p. 201), iar condamnatul nu este nici măcar ceea ce pretinde că a fost: “Dacă ar fi fost un revoluționar și un om curajos, ar fi spus adevărul. Nu justiția trebuie să-l scoată la iveală – justiția nu deține adevărul – ci Duch însuși. Să spună adevărul, apoi să moară, asta înseamnă să faci un pas spre umanitate.” (p. 201)

Nuon Chea, superiorul lui Son Sen – șeful direct al lui Duch, care își aștepta propriul proces în aceeași închisoare – nu a fost chemat ca martor al fostului șef de la S21, nici Ieng Sary (tovarășul Van), căruia îi erau înaintate unele dintre mărturisirile smulse prin torturi.

În cursul procesului, tribunalul a tradus *komtec* prin “anihilare”, ceea ce este nu doar altceva, ci o echivalare profund greșită, care pierde din vedere esența genocidului khmerilor roșii. Tot atunci, Duch și fostul său adjunct, Mâm Nay, au susținut că nu își amintesc nimic din crimele făcute la M13 și S21, iar instanța le-a permis să mintă sub jurământ: “Președintele tribunalului a continuat: «Aceste evenimente au avut loc acum 30 de ani și este foarte greu să vi le amintiți. Suntem oameni, iar memoria noastră este limitată». Pornind de la acest schimb fals, adevărul n-a mai putut ieși la iveală.” (p. 127) La fel, tribunalul nu l-a întrebat pe Sours Thi, responsabilul cu registrele de la S21, nimic despre subiectul recoltării sângelui până la moartea deținutului, o metodă sistematică, barbară de ucidere. Mai mult, ignoranța unuia dintre judecători a fost dezolantă: el a întrebat o victimă cum defeca la S21, dat fiind că era legată, sau dacă în detenție deținuții aveau plase de țânțari. Lipsa explicațiilor tribunalului față de fotografiile prezentate, ca și reconstituirile făcute sunt socotite de autor inacceptabile, mai ales că probele și mărturiile erau la îndemână și din abundență. La rândul său, procurorul nu a folosit registrele în trei culori întocmite meticolos la S21, care ar fi trebuit prezentate acuzatului pentru a i se cere explicații.

Investigarea, urmărirea, incluparea și condamnarea responsabililor khmerilor roșii s-a dovedit a fi o acțiune limitată. Tipic, un fost tortionar la S21 este în prezent mediator în satul său. Există apoi membri ai actualei puteri care au ei înșiși mâinile pline de sânge. De altfel, puțini dintre angajații crimei de la S21 au fost anchetați, și cu toții sunt astăzi liberi, inclusiv adjunctul lui Duch, Mâm Nay. Per ansamblu, tribunalul a limitat cercetările la procesul lui Duch și al altor patru lideri ai khmerilor roșii: Nuon Chea, Khieu Samphân, Ieng Sary și Ieng Thirith (detaliu: avocatul lui Khieu Samphân a fost Jacques Vergès, cel care i-a apărat și pe Carlos “Șacalul” și Slobodan Miloșevici). Ele au fost deci un fel de Proces al grupului CPEx din România anilor 1990, dar (circumstanță agravantă) sub control internațional.

Construirea unei narațiuni conforme cu faptele este extrem de importantă, iar în această acțiune tribunalul pare să fi eșuat. Ca fapte pozitive sunt menționate desfășurarea proceselor la Phnom Penh, cu participarea victimelor, la fel ca și urmărirea lor de către populația cambodgiană, în presă și la televiziune. Apoi, fostul centru de lichidări de la Tuol Sleng (S21) a fost transformat în muzeu.

Schimbând versantul juridic cu cel istoric, vom indica faptul că, de multe ori, istoricii spun ei înșiși prostii necinstite, asemeni celor de la Centrul Universității Yale, care susțin că numărul victimelor khmerilor roșii s-ar ridica undeva la peste 20.000 de morți, sau spusele unor Alain Badiou or Noam Chomski (p. 176-177), care afirmă că genocidul cambodgian ar fi “o crimă specifică” (p. 193-194), deci cambodgienii s-au masacrat între

ei (parcă am asculta “explicațiile” Securității cum că la Pitești “studenții s-au bătut unii pe alții”). Măsuri ale justificării, ale confuziei? “În aceea ce mă privește – spune autorul –, cred în universalitatea crimei khmerilor roșii, la fel cum khmerii roșii au crezut în universalitatea utopiei lor.” (p. 194) Lui Panh, termenii “sinuciderea unei națiuni”, “democid”, “politicid” îi displac profund, mai ales că ei mulțumesc pe toată lumea, la fel cum formula “banalitatea răului” nu îi inspiră încredere. “Or, în crimele din Kampuchia Democratică, ținta a fost omul – în universalitatea lui, în întregul lui, în istoria și în politica lui”. În consecință, termenul de folosit este “genocid”.

O narațiune istorică autentică presupune și investigarea lanțului de complicități internaționale. De pildă, în aprilie 1975 Franța i-a predat khmerilor roșii pe înalții demnitari cambodgieni condamnați la moarte, care s-au refugiat în ambasada sa de la Phnom Penh. Apoi, sunt de indicat relațiile îndelungate ale Chinei și SUA cu criminalii Kampuchiei Democratice, și faptul că până în 1991 acest stat a fost membru al ONU. Alt exemplu: un “raport demografic” al CIA din 1980, publicat de reputatul cercetător de la Universitatea Yale, Ben Kiernan, susține că în ultimii ani ai regimului lui Pol Pot nu a avut loc nicio execuție (perioadă în care au fost ucise circa o jumătate de milion de persoane). În fine, când s-a refugiat în Franța, Panh i-a scris o lungă scrisoare secretarului general al ONU de atunci, Kurt Waldheim, căruia i-a relatat ce a îndurat, pentru a-l întreba de ce nu a făcut nimic în legătură cu Cambodgia. Acest om, pe care îl asociază cu compromisul și lașitatea, nu i-a dat niciun răspuns.

Întrucât cineastul lucrează, asemeni istoricului, cu sursele, cel din urmă poate învăța de la primul: publicarea interviurilor cu responsabilii Partidului sau Securității, asemeni istoriei scrise (și) pe bază de documente oficiale, trebuie să arate asemeni unui “montaj”, fapt care trimite la o anume etică: cu ideologia nu se discută, ea se analizează, se disecă, se explică, la fel ca și implicarea practicienilor ei¹⁰.

În demersul său, autorul respinge abordările facile pentru o moștenire atât de grea: “Se folosește termenul reconciliere pentru ceea ce este un refuz. În ceea ce mă privește, nu accept această cădere în uitare.” (p. 120) Și continuă: “Mă gândesc la cei patru ani care n-au fost un coșmar: nici vis, nici coșmar, deși mai am și acum coșmaruri. Să zicem că a fost un capitol complicat al vieții mele și că nu aş putea niciodată să iert. Pentru mine, iertarea este ceva foarte intim. / Doar politicienii își arogă dreptul de a grația sau de a ierta în numele tuturor – ceea ce este de neconceput pentru o crimă în masă sau un genocid. Nu cred în reconcilierea prin decret. Și tot ceea ce aplanează prea repede mă sperie. *Împăcarea sufletului* aduce reconcilierea, nu invers. / Cred în pedagogie mai mult decât în justiție. Cred în lucrarea în timp, în lucrarea timpului. Vreau să înțeleg, să explic, să-mi amintesc – în această ordine strictă.” (p. 185)

Filmele lui Rithy Panh, *Bophana* (despre o tânără torturată și ucisă pentru că îi scria iubitelui scrisori de dragoste, iar acesta îi răspundea cu citate din Shakespeare) și *S21*, difuzate și în Cambodgia, se înscriu în acest demers care are ca scop recăpătarea memoriei unei țări.

În final, vom spune un cuvânt despre traducerea română a cărții: *nom de guerre* ori se păstrează ca atare, ori se traduce prin *nume de ilegalist*, în niciun caz prin calcul *nume de război*; la fel, *clandestinité* (în care au plonjat khmerii roșii înainte și după căderea regimului lor) se echivalează în română prin *ilegalitate*, nu prin

¹⁰ Aviz istoricilor aflați în căutarea revelațiilor, care se fac portavocea foștilor responsabili ai Partidului sau Securității.

calcul *clandestinitate*; în fine, *déportation*, în context cambodgian, nu se traduce prin *deportare* (în străinătate: Uniunea Sovietică, de pildă), ci prin *dislocare* (în interiorul țării: în Bărăgan, spre exemplu), știut fiind că traducerea este o operațiune de trecere a conținuturilor culturale dintr-o limbă în alta.

Mircea Stănescu